

TIJORAT BANKLARIDA ICHKI AUDITNING IQTISODIY MAZMUNI, INSTITUSIONAL TABIATI VA BOSHQARUV TIZIMIDAGI O'RNI

Yuldashev Xurshidbek Mamirjonovich

Namangan davlat texnika universiteti mustaqil tadqiqodchisi,

e-mail: x.yuldashev@hamkorbank.uz,

ORCID:0009-0005-5512-8161

<https://doi.org/10.5281/zenodo.21889494>

Annotatsiya

Tezida tijorat banklarida ichki auditning iqtisodiy mazmuni agentlik nazariyasi, axborot assimetriyasi va institutsional iqtisodiyot nuqtai nazaridan tadqiq etilgan. Ichki auditning nazorat funksiyasidan qiymat yaratuvchi (value-adding) funksiyaga evolyutsiyasi, uning korporativ boshqaruv tizimidagi o'rni hamda O'zbekiston bank amaliyotidagi huquqiy-institutsional maqomi asoslab berilgan. Xulosa sifatida ichki auditning iqtisodiy samarasi uning institutsional mustaqillik darajasiga bevosita bog'liqligi haqidagi tezis ilgari surilgan.

Kalit so'zlar: ichki audit, tijorat banki, korporativ boshqaruv, agentlik nazariyasi, axborot assimetriyasi, "himoyaning uch chizig'i", audit qo'mitasi, institutsional mustaqillik, kafolat (assurance).

Kirish.

Jahon moliyaviy inqirozidan (2007–2009) keyingi davrda bank nazorati sohasidagi eng muhim xulosalardan biri shundan iborat bo'ldiki, banklarning aksariyatida ichki nazorat mexanizmlari rasman mavjud bo'lgan, biroq ular real risklarni o'z vaqtida aniqlay olmagan. Aynan shu sababdan Bazel bank nazorati qo'mitasi 2012 yilda "Banklarda ichki audit funksiyasi" hujjatini qabul qilib, unda 20 ta tayanch tamoyilni belgilab berdi va 2001 yilgi hujjatni bekor qildi [1]. Ushbu hujjatning konseptual ahamiyati shundaki, ichki audit birinchi marta shunchaki tekshiruv apparati emas, balki bank boshqaruvining tarkibiy elementi sifatida ta'riflandi.

Ichki auditning iqtisodiy mazmuni

Ichki auditning iqtisodiy mazmunini uch nazariy yondashuv orqali izohlash mumkin.

Agentlik nazariyasi nuqtai nazaridan. Tijorat banki — mulkdorlar (prinsipal) va professional menejerlar (agent) o'rtasidagi shartnomaviy munosabatlar majmui. Menejer o'z manfaatlarini ko'zlab, bank risklarini haqiqiy holatidan yaxshiroq ko'rsatishga rag'batlanadi. Bunday sharoitda ichki audit *monitoring xarajatlari* (monitoring costs) shakliga kiruvchi mexanizm bo'lib, agentlik xarajatlarini kamaytiradi. Ichki auditga sarflanadigan xarajat mulkdor uchun oqlangan bo'ladi, agar u aniqlangan va bartaraf etilgan yo'qotishlar hajmidan kam bo'lsa.

Axborot assimetriyasi nuqtai nazaridan. Kuzatuv kengashi a'zolari bank kundalik operatsiyalaridan uzoqda turadi va ijroiya organ tayyorlagan axborotga tayanadi. Ichki audit — Kuzatuv kengashi uchun *alternativ, mustaqil axborot kanali*. Uning yo'qligi yoki zaifligi kengashning strategik qaror qabul qilish qobiliyatini keskin cheklaydi.

Institutsional iqtisodiyot nuqtai nazaridan. Ichki audit bank ichidagi *norasmiy institutlarni* (risk madaniyati, etik xulq normalari) rasmiylashtirish va mustahkamlash vositasi hisoblanadi. Auditning muntazam mavjudligi xodimlarning xatti-harakatiga profilaktik ta'sir ko'rsatadi — bu iqtisodiy adabiyotda "kuzatilish samarasi" deb yuritiladi va uning qiymati statistik hisob-kitobda deyarli aks etmaydi.

Ichki auditning institutsional tabiati

Ichki auditning institutsional tabiati ikki qatlamli mustaqillik bilan belgilanadi:

Tashkiliy mustaqillik — ichki audit xizmatining Kuzatuv kengashi (audit qo'mitasi) huzurida faoliyat yuritishi, uning rahbari tayinlanishi va bo'shatilishi Kengash vakolatida bo'lishi;

Funksional mustaqillik — auditorlarning tekshirilayotgan jarayonlarni ishlab chiqish, joriy etish yoki bajarishda ishtirok etmasligi.

Bazel qo'mitasining 2015 yilgi "Banklar uchun korporativ boshqaruv tamoyillari" hujjatida (13 ta tamoyil, 10-tamoyil bevosita ichki auditga bag'ishlangan) ichki audit *mustaqil nazorat funksiyasi* sifatida risk-menejment va komplayens bilan bir qatorda tilga olinadi [2]. Muhim jihat: ushbu funksiyalar bir-birini takrorlamasligi, balki ierarxik joylashishi lozim.

IIA'ning 2020 yilda yangilangan "**Uch chiziqli modeli**" (Three Lines Model) doirasida ichki audit uchinchi chiziqni egallaydi va uning ajratuvchi belgisi — *menejmentdan mustaqilligi* [3]. Birinchi chiziqli (biznes bo'linmalari) risklarni yuzaga keltiradi va boshqaradi; ikkinchi chiziqli (risk-menejment, komplayens) metodologiya beradi va monitoring qiladi — biroq ikkinchi chiziqli menejment tarkibiga kiradi va shu sababli to'liq mustaqil bo'la olmaydi. Faqat uchinchi chiziqli boshqaruv organiga to'g'ridan-to'g'ri hisobot beradi.

O'zbekiston amaliyotida ichki auditning huquqiy maqomi "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi Qonun (yangi tahrir, YPK-580, 05.11.2019) [4] hamda Markaziy bank Boshqaruvining 16.04.2021 yildagi 3/2-son qarori bilan tasdiqlangan "**Tijorat banklarining ichki auditiga qo'yiladigan talablar to'g'risida"gi Nizom** (ro'yxat raqami 3302, 07.05.2021, kuchga kirgan sana — 08.08.2021) bilan tartibga solingan [5]. Nizom tuzilishi ichki auditning institutsional mantiqini aks ettiradi: 2-bob mustaqillik va xolislikka, 3-bob vazifalarga, 4-bob xizmatni boshqarishga, 6-bob auditni o'tkazish talablariga, 9-bob esa Markaziy bank bilan o'zaro munosabatlarga bag'ishlangan.

Boshqaruv tizimidagi o'rni va funktsiya evolyutsiyasi

Ichki auditning bank boshqaruvidagi o'rni tarixan uch bosqichda o'zgargan:

Bosqich	Asosiy vazifa	Baholash mezonlari
Nazorat bosqichi	Xatoliklar va suiiste'molliklarni aniqlash	Aniqlangan buzilishlar soni
Kafolat bosqichi	Ichki nazorat tizimi yetarliligiga baho berish	Nazorat qamrovi
Qiymat yaratish bosqichi	Boshqaruv qarorlarini axborot bilan ta'minlash, jarayonlarni takomillashtirish	Bartaraf etilgan risk va olingan iqtisodiy samara

O'zbekiston bank tizimida 2020–2025 yillarga mo'ljallangan islohot strategiyasi (PF-5992, 12.05.2020) doirasida davlat ulushini kamaytirish, banklarni transformatsiya qilish va xalqaro standartlarga o'tish vazifalari qo'yilgan [6]. Xususiylar va xorijiy investorlar ishtirokining kengayishi ichki auditga bo'lgan talabni sifat jihatidan o'zgartiradi: yangi mulkdor uchun ichki audit — investitsiya qarorining ishonchlik kafolati.

Xulosa.

1. Ichki auditning iqtisodiy mazmuni agentlik xarajatlarini kamaytirish va boshqaruv axborotining ishonchligini oshirish orqali bank qiymatini himoya qilishdan iborat.
2. Ichki auditning institutsional tabiati ikki qatlamli mustaqillik bilan belgilanadi; mustaqillik shakliylar bo'lib qolsa, funktsiyaning iqtisodiy samarasi nolga intiladi.

3. Zamonaviy sharoitda ichki audit "nazorat organi" maqomidan "boshqaruvning analitik hamkori" maqomiga o'tishi kerak — bu esa uning KPI tizimini ham qayta ko'rib chiqishni taqozo etadi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Basel Committee on Banking Supervision. *The internal audit function in banks*. — Basel: BIS, June 2012. — 24 p. URL: <https://www.bis.org/publ/bcbs223.pdf>
2. Basel Committee on Banking Supervision. *Corporate governance principles for banks*. — Basel: BIS, July 2015. — 45 p. URL: <https://www.bis.org/bcbs/publ/d328.pdf>
3. The Institute of Internal Auditors. *The IIA's Three Lines Model: An Update of the Three Lines of Defense*. — Lake Mary, FL: IIA, July 2020. URL: <https://www.theiia.org/globalassets/site/communication/2020/three-lines-model-updated.pdf>
4. O'zbekiston Respublikasining "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi Qonuni (25.04.1996 y., 216-I-son; yangi tahrir — 05.11.2019 y., ЎПҚ-580-son Qonun bilan tasdiqlangan). URL: <https://lex.uz/docs/4581969>
5. "Tijorat banklarining ichki auditiga qo'yiladigan talablar to'g'risida"gi Nizom. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki Boshqaruvining 16.04.2021 y. 3/2-son qarori bilan tasdiqlangan (ro'yxat raqami 3302, 07.05.2021). URL: <https://lex.uz/docs/5431666>
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2020–2025 yillarga mo'ljallangan O'zbekiston Respublikasining bank tizimini isloh qilish strategiyasi to'g'risida"gi 12.05.2020 y. PF-5992-son Farmoni. URL: <https://lex.uz/docs/4811025>